

Examen HAVO

2018

tijdvak 1
woensdag 16 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 25 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Mini-missverkiezingen

In de Verenigde Staten zijn mini-missverkiezingen voor kinderen onder de twaalf mateloos populair. Jonge meisjes verschijnen in vaak uitdagende kleding op het podium. Haarextensies, plakwimpers, neptanden en bruiningsspray zijn in deze wereld de normaalste zaak. Veel moeders van de meisjes benadrukken dat deelname goed is voor het zelfvertrouwen van hun dochters en de jury's van de verkiezingen zeggen vooral te letten op de persoonlijkheid van de jonge deelnemers. Maar de wereld van mini-missverkiezingen is ook competitief en de deelnemers staan vaak onder hoge druk.

Ellen, een kritische blogster, schrijft over mini-missverkiezingen:

tekst 1

Realiseren deze ouders zich wel hoe hun kinderen door deze onnatuurlijke omgeving worden gevormd tot quasi-mensen? Hun natuurlijke, normale persoonlijkheid wordt zo drastisch veranderd.

In plaats van een gezond zelfvertrouwen, ontwikkelen deze kinderen een constante behoefte aan bevestiging door anderen. Zij krijgen alleen hoge scores door zich overdreven en kunstmatig te gedragen. Zij zijn geobsedeerd met hun uiterlijk en verschijning. Zij leren niet 'zichzelf te vinden' en te ontdekken wat hen bijzonder maakt. In plaats daarvan worden zij getraind om zich te plooiën naar wat op dat moment 'in' is, wat dat dan ook is.

naar: ellengry.com - Toddlers and tiaras - 2011

De opvatting van Ellen is dat de deelnemers zichzelf niet goed leren kennen. Veel mensen gaan ervan uit dat je jezelf leert kennen door naar binnen te kijken, door introspectie. Volgens Descartes is kennis door introspectie betrouwbaar vanwege twee kenmerken.

Anderen gaan bij zelfkennis uit van de interpretatietheorie.

2p 1 Geef de twee kenmerken van zelfkennis volgens Descartes' introspectietheorie weer.

Leg vervolgens uit dat de opvatting van Ellen beter aansluit bij de interpretatietheorie dan bij de introspectietheorie.

Krista Lawlor heeft een andere opvatting over wat zelfkennis inhoudt. Stel, een jong meisje vraagt zich af of meedoen aan een mini-missverkiezing iets voor haar is.

- 1p **2** Leg uit hoe dit meisje er volgens Lawlor achter kan komen of ze echt wil meedoen aan een mini-missverkiezing.

Anders dan in Amerika zijn mini-missverkiezingen in Europa een relatief onbekend verschijnsel. In 2016 zou de eerste mini-missverkiezing in België georganiseerd worden, maar de Belgische arbeidsinspectie verbood het evenement. De inspectie oordeelde:

tekst 2

Door een schoonheidsideaal te promoten, heeft een mini-missverkiezing mogelijk een schadelijke impact op een brede groep kinderen. Het uiterlijk is een gegeven waarover een kind zo goed als geen controle heeft. Dat maakt een schoonheidswedstrijd anders dan een talentenshow of sportwedstrijd voor kinderen. Daar kan een kind groeien in zijn talent door te oefenen en feedback te krijgen.

bron: Peeters verbiedt Mini Miss België - de Standaard - 2016

De Belgische overheid vindt dat zij zich actief moet bemoeien met de mini-missverkiezingen omdat het hier om kinderen gaat. Volgens de klassiek-liberaal John Stuart Mill mag de overheid zich niet zomaar met het leven van haar burgers bemoeien. Maar Mill vindt dat overheidsbemoeienis wel is toegestaan als het om de scholing van kinderen gaat.

- 2p **3** Leg met Mills opvatting van autonomie uit:
- wat volgens Mill de verhouding tussen overheid en individu moet zijn en
 - dat leerplicht niet in strijd is met Mills liberalisme.

Het klassiek-liberale mensbeeld gaat uit van twee vooronderstellingen.

- 2p **4** Beargumenteer of het verbod door de Belgische arbeidsinspectie past bij de twee vooronderstellingen van het klassiek-liberale mensbeeld.

De Belgische arbeidsinspectie baseerde haar oordeel mede op een advies van de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen, een officieel adviesorgaan van de Belgische overheid. Volgens deze raad dragen mini-missverkiezingen bij aan 'hyperseksualisering' van kinderen. Met hyperseksualisering wordt bedoeld dat een seksuele betekenis wordt toegekend aan personen die die seksuele betekenis van zichzelf niet hebben. Door het dragen van make-up, sexy kleding en door het aannemen van uitdagende poses krijgen de mini-missen een seksuele uitstraling die niet past bij hun leeftijd.

tekst 3

De wedstrijden kunnen bijdragen aan een seksualisering van de kinderen, waardoor de normale ontwikkeling van kinderen in het gedrag kan komen. Bij sommige kinderen kan dit bepaalde problemen creëren met het zelfbeeld. Dikwijls worden deze wedstrijden door de kinderen ervaren als een serieuze, belangrijke gebeurtenis in hun leven en worden ze gevangen in een beeld dat vaak geschetst wordt door hun ouders. Op deze manier ontstaat het risico dat kinderen geobsedeerd worden door hun uiterlijk. Vaak wordt er een enorme druk op de schouders van kinderen gelegd. Zij ervaren erg veel stress bij deze wedstrijden en vertonen dikwijls niet-sociaal gedrag jegens elkaar.

bron: Advies betreffende kinderarbeid in mini-missverkiezingen - 2013

Volgens het advies dragen de mini-missverkiezingen eraan bij dat kinderen niet meer authentiek kind kunnen zijn, maar dat ze moeten voldoen aan seksistische stereotypen over vrouwelijkheid. Volgens Jean-Jacques Rousseau leidt de moderne samenleving tot een inauthentiek leven.

3p 5 Geef aan:

- wat volgens Rousseau het verschil is tussen een authentiek en een inauthentiek leven en
- welke vooronderstelling over authenticiteit Rousseau daarbij heeft.

Leg vervolgens met tekst 3 uit dat mini-missverkiezingen volgens Rousseau bijdragen aan een inauthentiek leven.

Veel kinderen en ouders hadden zich verheugd op de eerste Belgische mini-missverkiezing en zien niet in waarom deelname schadelijk zou zijn. Een van de meisjes die zich hadden opgegeven is de tienjarige Laura.

tekst 4

Laura las in de krant over de Mini Miss België-verkiezing en wist: “Daar doe ik aan mee! Ik sta graag op een podium. Ik wil laten zien wie ik ben en wat ik kan. Wat andere mensen daarover te zeggen hebben, boeit me niet.”

Laura en haar zusje zijn meer om hun uiterlijk bekommerd dan hun moeder vroeger als kind was. “Ik heb daar geen probleem mee”, zegt moeder Mira. “Ik duw hen niet in die richting, maar ik vind het zeker ook niet ongezond dat ze hun uiterlijk belangrijk vinden.”

“Als Laura op het podium staat, straalt ze altijd”, zegt haar zus trots. Moeder Mira bevestigt: “Veel meisjes verstrakken vanwege de stress die zo’n optreden meebrengt. Laura blijft lachen van begin tot eind. Dat is ook al vaak andere mensen opgevallen. En natuurlijk vind ik haar mooi, ze is mijn dochter! Als ik dacht dat ze geen kans maakte, had ik het haar wel uit het hoofd gepraat.”

bron: Wat andere mensen denken, boeit me niet - de Standaard - 2016

Jean-Paul Sartre had kritiek op Rousseaus opvatting over het authentieke leven.

1p **6** Geef deze kritiek weer.

Volgens Sartre is te kwader trouw zijn een bedreiging voor authenticiteit.

2p **7** Geef met een citaat uit tekst 4 een argument **tegen** de opvatting dat Laura te kwader trouw zou zijn.

Leg vervolgens uit dat Laura volgens Sartre toch onvermijdelijk te kwader trouw is.

Laura staat graag op het podium.

Axel Honneth heeft een relationele opvatting van autonomie. Erkenning staat daarbij centraal.

2p **8** Leg uit:

- welke drie vormen van erkenning volgens Honneth nodig zijn voor autonomie en
- welke vorm van erkenning Laura krijgt door op het podium te staan.

Sommige mensen voelen weerzin tegen mini-missverkiezingen omdat deze verkiezingen jonge meisjes een misvormd beeld van vrouwelijkheid zouden voorhouden. Anderen vinden juist dat mini-missverkiezingen meisjes de mogelijkheid bieden om al jong zelf te experimenteren met verschillende vormen van vrouwelijkheid.

Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen vrouwelijkheid als biologisch kenmerk en vrouwelijkheid als gender. Bij vrouwelijkheid als gender speelt mogelijk het probleem van aangepaste voorkeuren.

3p **9** Geef de betekenis van het begrip 'gender' weer.

Geef vervolgens met dit begrip een argument **voor** en een argument **tegen** de stelling dat Laura's wens om deel te nemen aan een mini-missverkiezing een aangepaste voorkeur is.

Opgave 2 Online roleplayinggames

Wereldwijd kruipen dagelijks miljoenen mensen achter hun computer om het spel World of Warcraft (WoW) te spelen. WoW is een online rollenspel dat je met meerdere mensen tegelijk speelt. In dergelijke games kruip je in de huid van een avatar (een virtuele figuur) die opdrachten uitvoert in het virtuele universum van de game.

De WoW-speler heeft volledige controle over zijn avatar en kiest zelf de identiteit van zijn avatar: zijn karakter, uiterlijk, beroep, vaardigheden en talenten. Vervolgens stapt de speler als avatar de sprookjesachtige Warcraft-wereld binnen, bijvoorbeeld als Tauren Druid.

Een Tauren Druid (zie afbeelding hiernaast) is een stierachtig, gehoefd wezen met een fictief gewicht tussen de 300 en 500 kilo. Deze avatar heeft als eigenschap dat hij in een luipaard kan veranderen, waardoor hij speciale opdrachten kan uitvoeren. Als hij in een hoger level komt, breiden zijn mogelijkheden en eigenschappen verder uit. Hij kan dan in steeds meer soorten dieren veranderen en daardoor ook meer gevechten winnen in de vorm van bijvoorbeeld een vogel, zeehond of leeuw.

Als het gaat over identiteit kan er een onderscheid worden gemaakt tussen numeriek identiek zijn en kwalitatief identiek zijn.

- 2p 10 Leg uit dat een avatar in WoW **niet** kwalitatief identiek is met zichzelf wanneer een hoger level wordt bereikt, maar **wel** numeriek identiek.

Veel WoW-spelers vereenzelvigen zich met hun avatar. In de korte film *Avatar days* vertelt een WoW-speler over zijn vrouwelijke avatar die vijanden in schapen kan veranderen. Hij doet over haar de volgende uitspraak: “Ik verander helemaal niet als ik haar ben in het spel. Zij is precies zoals ik.”

Hoewel de opvattingen van Derek Parfit en Paul Ricoeur gaan over identiteit door de tijd heen, kunnen ze ook worden toegepast op WoW-spelers die zich vereenzelvigen met hun avatar.

De vraag in hoeverre de WoW-speler en zijn avatar echt dezelfde persoon zijn, zou voor Parfit een ‘lege vraag’ zijn.

Ricoeur heeft kritiek op Parfits theorie over persoonlijke identiteit. In die kritiek speelt het onderscheid tussen idem-identiteit en ipse-identiteit en tussen eerste- en derde-persoonsperspectief een belangrijke rol.

- 3p 11 Leg uit:
- dat de vraag in hoeverre de WoW-speler en zijn avatar echt dezelfde persoon zijn volgens Parfit een ‘lege vraag’ zou zijn en
 - wat Ricoeurs onderscheid tussen ipse-identiteit en idem-identiteit inhoudt.

Beargumenteer vervolgens met de uitspraak van de WoW-speler of jij het meer eens bent met de opvatting van Parfit of met die van Ricoeur.

In online roleplayinggames worden vaak vriendschappen gesloten. Sommige opdrachten kunnen namelijk alleen worden opgelost door samen te werken met andere avatars. Deze avatars communiceren via de chatfunctie van de game om samen plannen te maken, om teleurstellingen te verwerken als ze hun doel niet hebben gehaald, of om elkaar bij te praten als iemand even offline is geweest. Volgens Daniel Dennett is het zelf een fictief object, vergelijkbaar met een romanpersonage.

1p **12** Leg uit of een avatar in WoW volgens Dennetts opvatting een zelf heeft.

Uit psychologisch onderzoek naar het spelen van games als WoW blijkt dat deze games een positief effect hebben op het sociale gedrag van de gamers. Uit dit onderzoek wordt de conclusie getrokken dat er nauwelijks verschil is tussen sociaal contact in een virtuele wereld en sociaal contact in de echte wereld: mensen gaan op dezelfde manier om met avatars als met echte mensen.

1p **13** Leg uit dat de conclusie van het psychologisch onderzoek te begrijpen is vanuit Dennetts functionalistische opvatting over de menselijke geest.

Dennett legt zijn functionalistische opvatting over de menselijke geest uit met een gedachte-experiment waarin hij wordt losgekoppeld van zijn brein. Kritiek op Dennett is dat hij daarmee nog niet bewijst dat de geest zonder het lichaam kan bestaan.

1p **14** Leg deze kritiek uit.

Een ander positief effect dat uit het psychologisch onderzoek blijkt, is dat het zelfvertrouwen van de gamers toeneemt. Niet alleen in de game, maar ook in de echte wereld. Deze toename van zelfvertrouwen kun je begrijpen vanuit een dualistische opvatting over lichaam en geest, maar ook vanuit de kritiek hierop van Shaun Gallagher en Dan Zahavi.

2p **15** Beargumenteer of het toegenomen zelfvertrouwen van de gamers volgens jou beter kan worden begrepen vanuit het dualisme of vanuit de kritiek hierop van Gallagher en Zahavi. Gebruik daarbij de begrippen 'dualisme' en 'geleefd lichaam'.

Een mooi voorbeeld van het positieve effect dat het spelen van een game kan hebben is WoW-speler Stephen Gillet.

Gillet werd in 2014 aangenomen als manager bij Starbucks omdat hij in zijn cv had aangegeven aanvoerder van een team te zijn in WoW. Gillet beheerde de virtuele bank van zijn team, organiseerde gezamenlijke opdrachten en bleek een goed gevoel te hebben voor het aannemen van nieuwe, getalenteerde avatars.

Volgens de sollicitatiecommissie had hij door zijn ervaring als aanvoerder in WoW precies die vaardigheden ontwikkeld waarover een goede manager moet beschikken. Gillet kwam dus verder in het leven door de techniek van internetgames.

Je zou in het geval van Gillet dan ook de volgende uitspraak kunnen doen: “Techniek is bepalend (constitutief) voor wie je bent.”

Die uitspraak veronderstelt een specifieke opvatting over de grenzen van lichaam en geest.

- 2p **16** Leg uit of de uitspraak er in het geval van Gillet van uitgaat dat de menselijke geest begrensd is of onbegrensd.
Beargumenteer vervolgens met een opvatting van techniek als hulpmiddel of jij het met de uitspraak eens bent.

In een andere online roleplayinggame, Rust, ontstond ooit een relletje over identiteit. In Rust moet je zien te overleven in onherbergzaam gebied, waarbij je afhankelijk bent van het gedrag van andere spelers. Sommigen kiezen ervoor medespelers te doden om nuttige spullen te verkrijgen, terwijl anderen onderhandelen over een geschikte ruil. Aanvankelijk speelde iedereen Rust met dezelfde avatar: die van een blanke man. Maar na een update bepaalde toeval of je speelt als man of vrouw en of je een lichte of donkere huidskleur hebt. Veel Rust-spelers waren boos over het ontbreken van een keuze. Spelen met een ander geslacht of een andere huidskleur ontnemt hun plezier in het spel, ook al hebben deze eigenschappen geen invloed op de spelmogelijkheden en spelprestaties.

In Charles Taylors opvatting over authenticiteit is keuzes maken belangrijk. Daarbij onderscheidt hij sterke en zwakke evaluaties.

- 2p **17** Leg Taylors onderscheid tussen sterke en zwakke evaluaties uit.
Beargumenteer vervolgens met dit onderscheid of het bij de boze spelers van Rust om een authentieke keuze gaat.

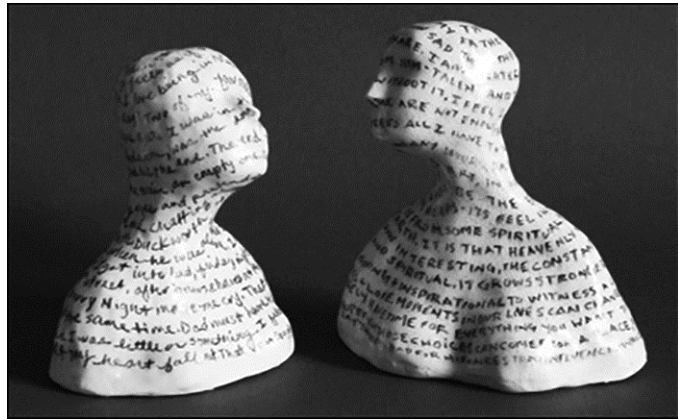
Volgens sommige psychologen kunnen games als WoW en Rust een rol spelen bij het ontwikkelen van je identiteit. In Rust heb je maar één avatar. In WoW kun je met meerdere avatars tegelijk spelen. Volgens psychologen kun je daardoor in WoW verschillende identiteiten ‘uitproberen’ en jezelf beter leren kennen. Je kunt ontdekken of je je prettiger voelt bij een karakter dat vijanden aanvalt, gewonden helpt, of vrienden beschermt.

In de opvatting over authenticiteit van Christine Korsgaard speelt het hebben van een ‘praktische identiteit’ een belangrijke rol.

- 2p **18** Geef aan wat het begrip ‘praktische identiteit’ inhoudt volgens Korsgaard.
Leg vervolgens met dit begrip uit of het volgens Korsgaard voor de authenticiteit van een gamer uitmaakt of hij WoW of Rust speelt.

Opgave 3 Twee zelden

Volgens veel mensen bepalen je herinneringen wie je bent. Of je je nog kunt herinneren wat je ooit dacht en deed is een psychologisch criterium voor identiteit. Maar herinneringen aan het verleden blijven niet altijd hetzelfde.

tekst 5

Herken je dit? Je ontmoet een leuke jongen en je gaat een paar keer samen uit. Na een paar afspraakjes loopt het spaak. Met een knal spat het prille geluk uiteen. Al die tijd bleek hij een stuk of zes 'projectjes' te hebben lopen waar jij er toevallig één van was.

Wat een vreselijke ervaring, denk je. Maar de ervaringen zelf, die paar mooie avonden of wilde nachten, zijn helemaal niet veranderd. Die momenten zijn immers allang vervlogen en blijven onveranderlijk gelukkig. Het is de herinnering die is veranderd en die het geluk transformeert tot iets vreselijks.

bron: miriamrasch.nl - Het conflict tussen ervaring en herinnering - 2012

- 2p 19 John Locke maakte een onderscheid tussen mens en persoon. Geef aan wat dit onderscheid inhoudt. Leg vervolgens uit dat je volgens Locke ondanks de veranderende herinneringen uit tekst 5 dezelfde persoon blijft.
- 1p 20 David Hume beargumenteert zijn opvatting over persoonlijke identiteit vanuit het empirisme. Volgens het empirisme begint alle kennis bij de ervaring. Geef Humes sceptische argumentatie weer dat er **geen** stabiel zelf bestaat.
- 1p 21 Hume vergelijkt de geest in dit verband met een theater. Leg met tekst 5 uit in welk opzicht de geest volgens Hume met een theater te vergelijken is.

Het vinden van een goede partner gaat soms met vallen en opstaan, zoals ook uit tekst 5 blijkt.

Richard Moran zou de keuze voor een partner beschouwen als een kwestie van zelfkennis. Hij gaat daarbij uit van de deliberatietheorie.

- 1p **22** Leg met het voorbeeld van het kiezen van een goede partner uit wat Morans deliberatietheorie inhoudt.

Kritiek op Morans deliberatietheorie is dat deze onvoldoende rekening houdt met impliciete oordelen.

- 2p **23** Geef aan wat een impliciet oordeel is.
Leg vervolgens de kritiek op Morans deliberatietheorie uit. Gebruik daarbij een voorbeeld van een impliciet oordeel dat jouw keuze voor een partner zou kunnen beïnvloeden.

De psycholoog Daniel Kahneman onderzoekt de manier waarop mensen keuzes maken. Hij legt uit dat alle mensen twee zelden hebben, een 'ervarende zelf' en een 'terugblikkend zelf'.

Van de twee zelden beantwoordt volgens Kahneman het ervarende zelf de vraag: "Hoe voelt het nu?", terwijl het terugblikkende zelf de vraag beantwoordt: "Hoe was het nou, alles bij elkaar genomen?"

Volgens Kahneman vertelt het terugblikkende zelf verhalen over de ervaringen van het ervarende zelf.

De opvatting over persoonlijke identiteit van Lynne Rudder Baker is in een bepaald opzicht vergelijkbaar met die van Kahneman.

- 1p **24** Leg uit in welk opzicht Bakers en Kahnemans opvatting over persoonlijke identiteit met elkaar te vergelijken zijn. Gebruik daarbij het begrip 'numerieke identiteit'.

Volgens Kahneman vertelt het terugblikkende zelf niet alleen verhalen over wie we zijn, maar neemt het ook alle beslissingen in ons leven.

Dat betekent volgens Kahneman dat we ons niet laten leiden door onze ervaringen, maar door onze herinneringen aan die ervaringen. En de herinnering aan een ervaring kan heel anders zijn dan de ervaring zelf.

Dit belangrijke verschil tussen ervaring en herinnering legt Kahneman uit met een voorbeeld van een vakantie:

tekst 6

Wanneer we op vakantie gaan doen we dat voor het grootste deel om ons terugblikkende zelf te dienen. Vanuit het standpunt van het ervarende zelf is het zo dat als de tweede week van je vakantie even goed is als de eerste week, de vakantie van twee weken twee keer zo is goed als wanneer je maar één week op vakantie zou zijn gegaan.

Zo werkt het niet voor het terugblikkende zelf. Voor het terugblikkende zelf is de vakantie van twee weken nauwelijks beter dan de vakantie van één week, omdat er geen nieuwe herinneringen worden toegevoegd. Je hebt het verhaal niet veranderd.

naar: TED.com - Kahneman: Het raadsel van ervaring vs. geheugen - 2010

Stel, je hebt lang gespaard voor een zonvakantie aan de Middellandse Zee. De eerste dag is fantastisch. Maar vanaf dag twee is het één lange vervelende ervaring: je hotelkamer zit vol kakkerlakken, het warm water van de douche doet het niet, je krijgt een voedselvergiftiging van het eten in het hotel en de zon laat zich niet meer zien.

Om het goed te maken biedt het reisbureau je een 'geheugenpil' aan. Dit nieuwe middel is ontwikkeld voor mensen die een oorlogstrauma hebben opgelopen, maar kan ook in andere situaties worden gebruikt.

Door de geheugenpil worden al je vakantieherinneringen vanaf de tweede dag gewist, zodat je je alleen de eerste heerlijke dag zult herinneren.

Door Kahnemans theorie over de twee zelden en het voorbeeld van de geheugenpil kun je je afvragen of er door technologische ingrepen iets verloren gaat van de menselijke identiteit.

3p 25 Beargumenteer of de geheugenpil een bedreiging vormt voor de menselijke identiteit met:

- een eigen opvatting over de natuur van de mens,
- de rol van de twee zelden in tekst 6 en
- het onderscheid tussen genezen en verbeteren bij mensverbeteringstechnieken.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.